

Szabó Ádám*

Római kori vámhivatal Pécsen

A pécsi Kossuth tér nyugati felének északi részén 2008-ban Tóth I. Zsolt kőalaposzra rakott vályogfalból álló 2–3. századi épületet tárt fel. A Pannonia Inferior-i Sopianae korabeli topográfiáját tekintve az épület a település keleti szélén helyezkedett el, valószínűleg a ki- és bevezető út közelében.¹ Építése a Severus-korra, felhagyása a Kr. u. 258–260-as barbár betörés idejére tehető.² Ezt követően az épület pusztulásnak indult és összeroskadt, a 4. század elején a maradékát elbontották, helyét elplanírozták.

Az épület feltárt részében több helyiség különült el egymástól. Az egyikben, amely délről és nyugatról csatlakozik a szomszéd helyiségekhez, a pusztulási réteg alól vékony habarcsos padlószint, két kőtalapzat, egy freskótöredék és egy dombormű került elő. A freskótöredék a helyiség északkeleti sarkában feküdt képes oldalával felfelé. A szerkezeti egységben értelmezhető két kőtalapzat egymás mellett helyezkedett el, a keleti fal előtt. A keleti falszakasz és a talapzatok közötti sávban, a két talapzat közti tér tengelyében, talpával a keleti falhoz közelebb esően, képes oldalával lefelé fordulva egy sast ábrázoló dombormű feküdt.

A fennmaradt leletek és dekoráció alapján a helyiség szentélyként (*sacellum*) határozható meg. Formai és tartalmi összefüggéseit tekintve a leletegyüttes és a helyiség a császári közigazgatás keretében értékelhető, és általa a teljes épület is. Az épület régészeti kontextusát Tóth elemezte, a belőle előkerült falfreskótöredéket Kirchhof Anita értékelte ikonográfiai szempontból, a padlóján heverő sas domborművet Fábián Boglárka értelmezte állami szimbólumként, a felirattal magam foglalkoztam részletesebben.³

* Kutatóprofesszor (Nemzeti Közzolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar).

¹ Vö. Visy Zsolt: Sopianae településtörténete. In Visy Zsolt (szerk.): *Pécs története. I. Az őskortól a püspökség alapításáig*. Pécs, Pécs Története Alapítvány – Kronosz, 2013. 93–152.

² Vö. Péter Kovács: *A History of Pannonia during the Principate*. Bonn, Rudolf Habelt, 2014. 241–257.

³ Részletesen, képekkel és rajzokkal együtt lásd Tóth Zsolt: Régészeti feltárás 2008-ban Pécsen, a Kossuth téren. Összefoglaló jelentés. *Pécsi Szemle*, 11. (2008), ősz, 3–19., 9–10.; Anita Kirchhof: Painted Depiction of Genius of Sopianae. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*,

A talapzatokból durván kidolgozott és sérült felületű, átlagosan 1 méter hosszú és 60 cm széles töredezett mészkő hasábok maradtak fenn. Szerkezeti egységet alkotva, arányosan helyezkednek el a térben, a járószintre telepítve. Mindkettő egyforma távolságra helyezkedik el a keleti faltól, illetve megközelítőleg azonos távolságra az északi és a déli falak síkjaitól, a helyiség közepén. Elrendezésüket, méreteiket és a helyiség jellegét tekintve rájuk helyezett szoborbázisok stabil aljzatát képezték. A bázisokon uralkodók szobrai állhattak, istenszobrok kisebb valószínűséggel feltételezhetők az adott összefüggésekben. A két uralkodó az épület keletkezési idejét figyelembe véve eredetileg Septimius Severus (Kr. u. 193–211) és Caracalla (Kr. u. 197–216), az épület közvetlen felhagyás előtti időszakát tekintve, Valerianus (Kr. u. 253–260) és Gallienus (Kr. u. 253–268) lehetett.⁴ A köztes időben az éppen uralkodó társcsászárok szobrai is állhattak a szentélyben.

A helyiség északi faláról lecsúszott freskó nagyobb része elpusztult. Fennmaradt töredékeiből egy felirat elejét, illetve egy több színnel festett *genius*fejet lehetett összeállítani. A *genius*ábrázolástól balra kétsoros festett felirat töredéke maradt fenn, amely feloldva és kiegészítve megfelelő történeti és funkcionális összefüggésbe helyezi az épületet. A feliratot fehér alapra vörössel festették, igényes, a Severus-kortól alkalmazott *actuaria* betűkkel. A mára megbarnult, helyenként hiányosan látható betűk méretei: 6,1–6–4,7 cm. A freskó struktúrája alapján a felirattöredék arányosan helyezkedett el a feliratos mező közepén, és egységében értelmezendő szöveget alkot. A megállapítható szöveg a következő:⁵

GENIO
CV • TEL

Az első sor jól olvashatóan részeshatározói esetben (*dativus*) álló *genius*, azaz dedikáció, amely a feliratot és általa a helyiséget vallási kontextusba helyezi. „Nem létezik hely *genius* nélkül” – állapította meg Servius az *Aeneis*hez írt kommentárjaiban.⁶ A császárkori feliratos anyagból számos *genius*nak szóló dedikáció ismert, ami a serviusi megállapítást alátámasztja. Gyakorlatilag minden létezőnek, élőnek és élettelennek volt *geniusa*, személyeknek, közösségeknek, csapatoknak, egyesületeknek, helyeknek, természetes képződményeknek és épületeknek,

69. (2018), 1. 107–130.; Boglárka Fábián – Ádám Szabó: Painted Dedication to Genius and a Relief Depicting Aquila from a Sanctuary in Sopianae. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 69. (2018), 1. 131–142. Utóbbi a jelen magyar nyelvű közlemény alapja is.

⁴ Vö. Dietmar Kienast: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt, WBG, 2003. 156–165., 214–219.

⁵ Az alul jelzett betűk töredékesen maradtak fenn.

⁶ Maurus Servius Honoratus: *Vergilii Aeneidos Libros* 5.85.1: „Nullus enim locus sine genius.”

földrajzi-politikai értelemben vett területeknek stb. A *genius*ok száma közel végtelen a római világban, de csak a kisebb részükre vonatkozólag maradtak adatok. *Genius*ként vallásos tiszteletben részesültek. Általában a dedikációból derül ki, hogy kinek vagy minek a *genius*át tisztelte a felirat állíttatója, azáltal, hogy feltüntette az illető *genius* melléknevét vagy hovatartozását. Ritkábban nem tüntettek fel külön melléknevet vagy hovatartozást, olyankor maga a hely értelmezte a dedikációt.⁷

Azzal a feljebb vázolt feltétellel, hogy az adott felirat nem folytatódott következő feliratos mezőben, a második sor *CV* rövidítése a *genius* mellékneve vagy hovatartozása kell legyen, ami meghatározza a státuszát. Ebben az esetben a *CV*kezdettel Noricumból ismert *cucullatus* melléknev nem valószínű,⁸ egyrészt a *genius cucullatus* helyi jellege, másrészt a freskón ábrázolt *genius*figura miatt. Más *CV*kezdetű *genius* melléknev nem ismert, így csak arra a közege vonatkozhat a rövidítés, amelyben a felirat és a megfestett *genius* állt. Tekintettel a helyiség körvonalazható kontextusára, a *CV* rövidítés feloldása más szótári lehetőség híján is a *custos* (őr) szóból származtatott kifejezésként látszik valószínűnek. Ezzel így a *genius* hovatartozását jelölték az épület személyzetére vagy személyzetének egy részére vonatkozólag. Ha a *CV* nem a *genius*hoz tartozna, hanem egy állíttatóhoz, például tisztségnévként (mert személynév nem lehet a helye, a rövidítésformája pedig a felirat folytatása miatt), akkor szabályszerűbben a következő rövidítés után kellene álljon.

A *CV* rövidítéstől *interpunctió*val elválasztott *TEL* betűcsoport forma szerinti oltárszövegben az állíttató neve is lehetne. Ez esetben viszont a sor a *TEL* betűcsoporttal kellene kezdődjön. *Tel-* kezdettel *cognomen*ek ismertek, azonban sokkal több van belőlük ahhoz, hogy hárombetűs rövidítésükből biztosan azonosítható legyen egy név,⁹ ahogy arra a korban is igény volt. A freskó szerkezete miatt a következő sorban való folytatása kevésbé valószínű, ahogy másik feliratos mezőbe való áthúzódása is kizárható. A *TEL* rövidítés így az intézményre vonat-

⁷ Összefoglalóan lásd Georg Wissowa: *Religion und Kultus der Römer*. München, C. H. Beck, 1912. 175–181.; Hille Kunkel: *Der römische Genius*. Heidelberg, F. H. Kerle, 1974. Lásd még Péter Vámos: *Genius Representation from the Northern Region of the Aquincum Military Town*. In Szabó Ádám – Vargyas Péter (szerk.): *Cultus Deorum. Studia religionum ad historiam. II. De rebus aetatis Graecorum et Romanorum*. Pécs, PTE, 2008. 251–258.

⁸ *Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV reperiatarum indices*. Berlin, De Gruyter, 1986. Nr. 701., 702.: Wabelsdorf, Ausztria.

⁹ Vö. Iiro Kajanto: *The Latin Cognomina*. Helsinki, Societas Scientiarum Fennica, 1965. 50., 52., 156., 187., 338.: *Telesianus, Telesinus, Telesius, Tellianus, Tellus*; Barnabás Lőrincz – Ferenc Redő (szerk.): *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum (OPEL), IV. Quadratia–Zures*. Bécs, Wiener Stadtarchäologie, 2002. 111.: *Telamo, Telassicus, Telcus, Teleius, Telemachus, Telephus, Teles, Telesilla, Telesinus, Telesphorianus, Telesphorinus, Telesphoris, Telesphorus, Telest, Telete, Telionius, Tellonius, Tellus, Telta*.

kozhat, amelyben a freskós, talapzatos, sas szimbólumos *sacellum* elhelyezkedett. Maga a hely egyébként értelmezte is a feliratot, így a szokatlanabb rövidítések is egyértelműbbek voltak a korabeli olvasó számára – különösen, ha más feliratok is álltak a helyiség egyéb festett mezőiben, illetve magán az épületen.

A személynevek kizárása után egy olyan szótári kifejezés marad, amely auktor- és feliratos forrásokban is előfordul, illetve lehetséges olvasati és értelmezési változatot képvisel. A szó a görög *τελέω* (*teléō*) „fizet, teljesít” igéből származtatott főnév, *telōnium* vagy *telōneum* (*τελώνιον*), amelynek *toloneum* változata is ismert. A nem túl gyakran előforduló szóval vámházakat jelöltek, általában magát az épületet.¹⁰ A kora császárkori latin szövegek közül Suetoniusé (Kr. u. 69 k. – 122 k.) utalt a kifejezés csoportos használatára,¹¹ Tertullianusnál (Kr. u. 160 k. – 220 k.) kétszer fordult elő a szó a vámház (*teloneum*) elhagyására vonatkozólag,¹² illetve négyszer szerepelt feliratos forrásban. A feliratok közül három az *Africa proconsularis*ből, egy pedig az *Asia proconsularis*ből ismert.

Az afrikai Mheimes lelőhelyű építési felirat szövege szerint a *vicarius vilici* a *teloneumot* felújította és Venus Augustának ajánlotta.¹³ Az annabai (Hippo Regius) feliratot a császár *numen*jének és Venus Augustának állította egy császári szabados, aki *procurator telonei maritimi*, vagyis a kikötői vámhivatal vezetője volt.¹⁴ A *teloneumok* lehetséges vallási vetületei az afrikai példák által jól körvonalazhatók. A gafsai (Capsa) töredékes, vélhetőleg építési feliratot Kr. u. 209 és 211 között állította a vámház (itt: *toloneum*) *verna vectigalisa*, *vilicusa* és *contrascriptora*, azaz különböző beosztású alkalmazottai.¹⁵

¹⁰ Vö. Henri Leclercq: *Impots*. In *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 7. Paris, Letouzey et Ané, 1926. 416–463., 423–424.

¹¹ Suetonius: *De vita Caesarum libri VIII: Divus Vespasianus*, 1.2: „ΚΑΛΩΣ ΤΕΛΩΝΗΣΑΝΤΙ” a császár adóbérlő apjára vonatkozóan.

¹² Tertullianus: *De Idololatria*, 12.3: „cum Matthaeus de teloneo suscitatur” és Tertullianus: *De baptismo*, 12.45: „uno verbo domini suscitatus teloneum”. Vö. még Mt 9,9–13 és Lk 5,27–32.

¹³ Theodor Mommsen et alii (szerk.): *Corpus inscriptionum latinarum*, VIII. Berlin, De Gruyter, 1959. Nr. 12314 = Hermann Dessau (szerk.): *Inscriptiones Latinae Selectae, I–III*. Berlin, Weidmann, 1892–1916. Nr. 1654: *Africa proconsularis* / *Mheimes: Veneri Aug(ustae) sac(rum)* | *Delius Abascanti Aug(usti) vil(ici) vic(arius) teloneum a fun(damentis sua impensa r[e]stituit et ampliavit*.

¹⁴ *L'Année Epigraphique*. Paris, 1982. Nr. 944: *Africa proconsularis* / *Annaba (Hippo Regius): [Numi]ni Aug(usti) et* | *[Ven]eri Aug(ustae) sac(rum)* | *[- - -] Aug(usti) lib(ertus) proc(urator) telonei maritumi(!) d(e) s(ua) p(ecunia) f(ecit)*.

¹⁵ *L'Année Epigraphique*. Paris, 1996. Nr. 1702 = AE 2000. Nr. 1602: *Africa proconsularis* / *Capsa: - - - - -* | *M(arci) Aureli An[toni]ni - - -* | *[[- - -] Aug[- - -] | [- - -] Iuliae] Domnae Aug(ustae) - - -* | *[- - -]m toloneum(!) [- - -] | [- - -]pione verna vec[tigal] - - -* | *[- - -]a vil(ico) Capsae e[- - -] | [- - -]c[on]trascriptor[e - - -] | - - - - -*.

Az epheszoszi sírfeliratot egy *telonarius* állíttatta elhunyt feleségének.¹⁶ Még ha az auktorforrástól nem is várható a hivatalos szóhasználat, a kevés feliratos példa is mutatja a kifejezés hivatalos használatát. Nemcsak egyszerű alkalmazott (*telonarius*), vagy, ahogy Suetoniusnál olvasható, bérlő esetében fordult elő, hanem magas rangú vámhivatalnok hivatali címében is (*procurator telonei*). Emellett hasonlóképpen, ahogy Tertullianus is használta, előfordult a hivatali épület megnevezéseként is (*teloneum*), amelyet egy *vicarius vilici* felújíttatott. Mellettük másik *telonium*ból ismert az említett *vilicus*, a *verna vectigalis* és a *contrascriptor* tisztsége.

Ennek alapján a tertullianusi helyeken említett *telonium* is hivatalos korabeli szóhasználatot tükröz, amely egybeesik a sopianaei hivatal felállításának idejével is. Az ő esetében nem az a fontos, hogy a hivatkozott történet hol és mikor játszódott, hanem az, hogy a vámházra milyen kifejezést alkalmazott a saját korában a 2. század utolsó, illetve a 3. század első negyedében. A vámházra általa használt kifejezést a teljes, latinul tudó olvasótáborra értette, azaz birodalmi érvényűnek tekinthető. A kifejezés ezeken kívül a késő római – kora bizánci korban fordult elő ritkán, mégpedig jogforrásokban.¹⁷

Sopianae területe a birodalmi vámrendszeren belül az illyricumi vámkörzethez tartozott,¹⁸ a Publicum portorium Illyricihez.¹⁹ A vámkörzet, illetve az illyricumi régió feliratos terminológiájában a *portorium* és *vectigal* kifejezések fordulnak elő általában a vám, vámhivatalnok, vámhivatal fogalmakkal összefüggésben, a vámszedő helyeket pedig inkább *statió*nak nevezték. Viszont a *vilicus*, a *vicarius vilici*, a *verna vectigalis*, a *contrascriptor* vámhivatalnoki rangok a Publicum portorium Illyrici területén is léteztek, ahogy a vámkörzeti vezető

¹⁶ Alfred von Domaszewski (szerk.): *Corpus Inscriptionum Latinarum III*. Berlin, 1902. Nr. 13677 = Alain Bresson: A New Procurator of the Quadregesima Asiae at Apameia. In Askold Ivantchik – Lâtife Summerer – Alexander von Kienlin (szerk.): *Kelainai – Apameia Kibotos. Eine achämenidische, hellenistische und römische Metropole*. Bordeaux, Ausonius, 2016. 301–329., 320.: *Asia proconsularis* | *Ephesus: Dis Man(ibus)* | *Olympiadi Q(uintus)* | *telonarius* | *coniug(i) karis[sim]ae* | *v(ivus)* | *f(ecit)*.

¹⁷ *Codex Theodosianus*, 11.28.3; 13.1.1; *Legum novellarum Divi Valentiniani*, XIII.1; *Corpus Iuris Civilis: Iustiniani novellae constitutiones*, XXX.VI.1., CVI.pr., CXXIII.VI.

¹⁸ Vö. Siegfried J. De Laet: *Portorium. Etude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Bruges*. Brugge, De Tempel, 1949; Friedrich Vittinghoff: *Portorium*. In August F. Pauly et alii (szerk.): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. (RE) XXII.1. Stuttgart, Metzler, 1953. 346–399.

¹⁹ Vö. Árpád Dobó: *Publicum Portorium Illyrici*. Budapest, PPTE Érem- és Régiségügyi Intézet, 1940 (Dissertationes Pannonicae II/6.); De Laet i. m. (18. l.) 175–346.; Nicolae Gudea: *Porolisum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman II. Vama romană. Monografie arheologică. Contribuții la cunoașterea sistemului vamal din provinciile dacice*. Cluj-Napoca, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, 1996. (Bibliotheca Musei Napocensis 12.) 75–99.

procuratori rangja is Kr. u. 174-től.²⁰ Az azonos megjelölésű hivatali tisztségek hasonló tartalmi és szervezeti felépítés keretébe utalják a *telonium*, a *portorium*, valamint a *vectigal* kifejezéseket. A mheimesi *telonium* felújítatójának *vicarius vilici* rangja az adott *telonium* nagyobb vámszervezeti egység keretébe való tartozását fejezi ki. Ugyanerre utal a gafsai *vilicus*, *verna vectigalis* és *contrascriptor* léte. Eseteikben a nagyobb szervezeti egység a Quattuor publica Africae volt.²¹

Megfogalmazható tehát, hogy a nagyobb szervezeti egységek keretébe tartozó, kisebb helyeken létrehozott fiókhivatalok épületeit nevezték, illetve nevezhették *telonium*nak, ami a máshol *statio* kifejezéssel jelzett vámpépületek, illetve helyi fiókhivatalok megfelelője, esetleg kisebb, szervezeten belüli különbséggel. Az annabai példa, hogy a *teloneum* élén *procurator* állt, aki máshol a nagyobb szervezeti egységeket irányította, nem mond ellent a *teloneum*ok nagyobb szervezeten belüli kisebb egységként való meghatározásának, ahogy az ismert *procurator*ok sem képviseltek mind azonos beosztást.²² Hippo Regius kikötőjében a kereskedelmi forgalom indokolhatta, hogy az afrikai vámszervezet keretébe illeszkedő *teloneum* nagyobb hivatali apparátust igényelt, amelyet emiatt *procurator* igazgatása alá rendelték.

Az esetek nagyobb részében viszont a *teloneum*ok városon belüli kis hivatali épületek lehettek. Ez a vélhető magyarázata annak, hogy alig maradt feliratos emléke a szónak, különösen akkor, ha nem rendelkeztek építési felirattal, vagy könnyen pusztuló freskón állt az épület megnevezése. A festett felirat itt bemutatott értelmezési javaslata alapján tehát a sopianaei épület egy városi vámhivatali ház volt, tulajdonképpen egy *statio*, amelyet a freskó feliratán *telonium*ként vagy *teloneum*ként aposztrofáltak a benne dolgozók magára az épületre utalva. A kora császárkori katonai, hivatali és civil közösségek általánosnak tekinthető módon részesítették tiszteletben a testületi *genius*ukat, amelyek ezáltal a legváltozatosabb melléknevekkel és hovatartozási meghatározásokkal tűnhetnek fel a feliratos forrásokban.²³ Közéjük jól illeszkedhet egy sopianaei feltételezhető *genius cu(stodiarum?)* is.

²⁰ Vö. még Gudea i. m. (19. lj.) 131–134.; Ioan Piso: *Fasti provinciae Daciae, II.* Bonn, Rudolf Habelt, 2013. (Antiquitas I/60.) 293–333.

²¹ Vö. De Laet i. m. (18. lj.) 247–271.; Vittinghoff i. m. (18. lj.) 346–399.; Xavier Dupuis: Les «III publica Africae»: un exemple de personnel administratif subalterne en Afrique. *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, 2000, 11. 277–294. további irodalommal.

²² A *procuratori* tisztség minden változatához áttekinthetően lásd Hans-Georg Pflaum: *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain.* Paris, Paul Geuthner, 1960–1961 és 1982 (Suppl.).

²³ Vö. például Dobó i. m. (19. lj.) feliratos katalógusával. Ezenkívül lásd még Alfred von Domaszewski: Die Religion des römischen Heeres. *Westdeutsche Zeitschrift*, 14. (1895). 1–142.; Egon Schallmayer et alii (szerk.): *Der römische Weihebezirk von Osterburken. I. Corpus der griechischen*

A fentiek alapján a pécsi freskótöredékhez tartozó felirat további értelmezéséhez az alábbi olvasat javasolható: *Genio cu(stodiarum?) tel(onei?)*, azaz: „A vámház őrsége *genius*ának!” Ez a szöveg a felirat állapota miatt javasolható olvasatok közül, a kontextust is figyelembe véve, a legvalószínűbbnek látszó változat. A javaslat az épület igazgatási és ezen belül a tárgyalt helyiség szakrális funkciója alapján tehető meg. Az épület a település keleti széléhez és az úthoz közel állt, így megfelel a korabeli városi vámházak általános topográfiai ismérveinek is.²⁴

Összefoglalóan megállapítható, hogy az épület valószínűleg a Publicum portorium Illyrici keretébe tartozó hivatalos vámszedő hely volt. Az épület egyik helyiségét az épületben szolgálatot teljesítő személyek szentélynek rendezték be, amelynek elsődleges funkciója az állami reprezentáció és a hivatali császárkultusz ápolása lehetett. A szentély a teljesen fel nem tárt épület délnyugati sarokhelyisége lehetett. A festett dekoráció a Severus-korra keltezhető, amikor az épület építése is. A feltárási állapot szerint a Severus-kori dekoráció a Kr. u. 258–260-ban történt felhagyásáig megmaradt, következőképpen változatlan, eredeti állapotában tartották karban, ezzel követve a szentélyekre vonatkozó *pontifexi* előírásokat.²⁵ A vámház létesítése és működése összefügghet Sopianae jelentőségének 3. századi megnövekedésével, amit a helyi pénzforgalom régészetiileg kimutatható megugrása is igazol.²⁶

und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches. Stuttgart, Konrad Theiss, 1990. feliratos katalógusait.

²⁴ De Laet i. m. (18. lj.) 45–55.; Vittinghoff i. m. (18. lj.) 347–349.

²⁵ Vö. például Wilhelm Henzen et alii (szerk.): *Corpus Inscriptionum Latinarum*, VI. Berlin, De Gruyter, 1876. Nr. 1884; *Corpus Inscriptionum Latinarum*, X. 2 (1985. oldal) 8259; Hermann Dessau (szerk.): *Inscriptiones Latinae Selectae* (ILS) I–III. Berlin, Weidmann, 1892–1916. Nr. 8381; Salvatore Riccobono et alii (szerk.): *Fontes Iuris Romani Anteiusiniani* (FIRA) I. *Leges*. Firenze, Barbèra, 1940. 330–331., Nr. 63; 249., Nr. 76; Joachim Marquardt: *Römische Staatsverwaltung*, III. Leipzig, Salomon Hirzel, 1885. 310.

²⁶ Tóth Endre: A pogány és keresztény Sopianae. (A császárkultusz-központ Pannonia Inferiorban, valamint a pogány és keresztény temetkezések elkülönítésének a lehetőségéről: a II. sírkamra). *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis*, (2006), 20. 49–102.